

არჩილ ჟოლოშვილი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ნეოლითური სახლის განვითარების შესახებ

მაორა ნაწილი

ჩვენი შრომის პირველ ნაწილში წარმოდგენილი მონაცემების საფუძველზე (იხილეთ ACADEMIA 7, 2018-2019, www.art.edu.ge) გამოვიტანეთ შემდეგი დასკვნები:

უძველესი დროიდან, ფრინველთა სუზონური გადაფრენის მსგავსად, ჩლიქოსანთა მრავალრიცხოვანი ჯოგებიც მიგრირებდნენ, კავკასიის ვიწრო ხეობების გავლით, მწვანე საძოვრების მოსაძიებლად. ხეობების სივიწროვე აფერხებდა და ანელებდა ჩლიქოსანთა მოძრაობას, რაც კავკასიელ მონადირე-შემგროვებლებს ნანადირევის ერთბაშად დიდი რაოდენობით მოპოვების უაღრესად მომგებიან პირობებს უქმნიდა და ამავე დროს, ამ ვიწრობების სიახლოვეს მუდმივი მკვიდრი საგუშაგო ზღუდის აგებას მოითხოვდა მომგებიანი სანადირო ადგილის, ცოცხალი პირუტყვისა და ხორცის მარაგის დასაცავად კონკურენტული მონადირე ჯგუფებისა და მტაცებლებისაგან.

ასეთი მუდმივი საგუშაგო ზღუდე-ნაკრძალები თანდათანობით მკვიდრ, მუდმივ საცხოვრებელ სახლად განვითარდნენ და ნეოლითის კლიმატურად ხელსაყრელ ეპოქაში უაღრესად შეუწყვეს ხელი ამ ქვისა და ხის საშენი მასალით მდიდარი მთიანი რეგიონის გადაქცევას პირუტყვის მოშინაურების ყველაზე ადრეულ კერად.

ამავე რეგიონიდან იღებს სათავეს ახლო აღმოსავლეთის თითქმის ყველა მნიშვნელოვანი მდინარე, პირველ რიგში აღსანიშნავია ტიგროსი და ევფრატი, რომელთა ჩაყოლებითაც მთის მოსახლეობამ თანდათანობით გაბედა და დაიწყო ჩასვლა და დამკვიდრება ამ მდინარეების ცხელ, გვალვიან, ხისა და ქვის საშენი მასალით უაღრესად ღარიბ დაბლობ რაიონებში, სადაც გაშლილი სივრცისა და აღნიშნული მასალების უქონლობის გამო მოხეტიალე მძარცველთაგან თავდაცვითი მკვიდრი ზღუდე-სამოსახლოების აგება ბევრად უფრო მრავალრიცხოვან მუშახელს მოითხოვდა ვიდრე მთის ვიწრო ხეობებში. შესაბამისად, სავარაუდოა მკვიდრი მუდმივი სახლის უფრო ადრე შექმნა მთის ვიწრო ხეობებში ე.ი. რეგიონის ძირითადი მდინარეების ზემო წელზე, ვიდრე ქვემო წელზე – ბარში.

ბარში დამკვიდრებას ხელი შეუწყო ამ რაიონებში მდინარე ევფრატის სუზონური წყალდიდობების დროს მის სანაპიროებზე დროებით წარმოშობილი და სათევზაოდ მეტად მოსახერხებელი ტბორების სიმრავლემ. ნეოლითურმა მოსახლეობამ თვითონ დაიწყო მდინარის ძირითადი კალაპოტიდან გამოშვალვი ნაკადულების გამოთხრა და მცირე ზომის ხელოვნური სათევზაო ტბორების შექმნა, რამაც არა მხოლოდ გაზარდა დამარილებული და გახმობილი თევზის მარაგი, არამედ აღნიშნული გვალვიანი სანაპიროების მორწყვას შეუწყო ხელი და ფაქტობრივად შექმნა ის სარწყავი არხების სისტემა, რომლითაც ასე განთქმული იყო შემდგომში მესოპოტამია.

მორწყვამ, სარეველებისაგან გამარგვლამ და შინაური თუ გარეული პირუტყვისაგან დაცვამ მკვეთრად გაზარდა ჯერ ბუნებრივად, აქა-იქ თავისით აღმოცენებული, ხოლო შემდეგ ადამიანის მიერ დათესილი ხორბლისა და ქერის მოსავალი, რამაც გვალვიან ბარშიც კი საკვების მნიშვნელოვანი მარაგის დაგროვებასა და მოსახლეობის მკვეთრ მატებას შეუწყო ხელი, რასაც მოჰყვა ზღუდეებისა და პირველადი ქალაქ-სახელმწიფოების მშენებლობა მოსახლეობისა და მოსავლის მარაგის დაცვის უზრუნველსაყოფად.

ამგვარად, სავარაუდოა, რომ სამხრეთ კავკასიასა და მის მიმდებარე მთიანეთში, ვიწრო ხეობებში ნეოლითში ჯერ მონადირე-შემგროვებელმა, ხოლო შემდგომ ხევებში მკვიდრი სამოსახლოებისა და მდინარეების ხეობების გასწვრივ მომთაბარე მეცხოველეობის შემქმნელმა მოსახლეობამ, ტიგროსისა და ევფრატის გვალვიან ბარში თანდათანობით ჩასვლისა და დამკვიდრების შედეგად, აქტიური მონაწილეობა მიიღო ლევანტისა და მესოპოტამიის უძველესი ცივილიზაციების შექმნაში.

ამასვე მოწმობს ნეოლითში და უფრო ადრეც, უკვე მეზოლითის ეპოქიდან, განსაკუთრებით ფაქიზი ქვის იარაღების დასამზადებელი ვულკანური ქვის – ოხსიდიანის სავაჭრო გზების არსებობა ზემოთაღნიშ-

ნული მდინარეების ჩაყოლებით და ამ ვულკანური ქვის საბადოებისა და მათგან იარაღების დასამზადებელი სახელოსნოების არსებობა სწორედ ამ მდინარეების სათავეების რეგიონში ე.ი. სამხრეთ კავკასიასა და მის მიმდებარე მთიანეთში.

ამავე ვარაუდს კიდევ უფრო დამაჯერებელს ხდის გენეტიკური კვლევის შედეგები ჩატარებული, როგორც ნეოლითური ნამარხი ადამიანური მასალის, ასევე თანამედროვე ადამიანების დნმ ანალიზის საფუძველზე, რომლის მიხედვით მთელ განხილულ რეგიონში ე.ი აღნიშნული მდინარეების როგორც ზემო, ასევე შუა და ქვემო წელზე, ძველად და ახლაც, ყველაზე უფრო გავრცელებული ჰაპლოჯგუფებია G და J, თანაც ეს ჰაპლოჯგუფები ყველაზე მეტად წარმოდგენილია საქართველო-კავკასიის ხალხებში.

ამჟამად სწორედ G და J ჰაპლოჯგუფების მქონე ხალხები ითვლებიან ნეოლითის ეპოქაში მიწათმოქმედების და მეცხოველეობის შემქმნელებად ახლო აღმოსავლეთში და აქედან ამ კულტურული მიღწევების გამავრცელებლად ევროპასა და ცენტრალურ აზიაში.

ადგილზე დაფუძნებამ, მკვიდრი სახლის შექმნამ ხელას, ოხორის, ყორეს, ქორის სახით და შემდეგ მისმა გაფართოებამ, უკეთესი თავდაცვის მიზნით სახლის სახლზე მიდგმამ, შემჭიდროვებამ ე.ი. ქორის გადაქცევამ ქორედად (იხ. სულხან საბასთან ქორის და ქორედის განმარტება) გამოიწვია ერთად მცხოვრებ ადამიანთა უფრო მრავალრიცხოვანი ჯგუფების ჩამოყალიბება, რასაც მოჰყვა ბევრად მეტი სიტყვიერი კონტაქტი და შესაბამისად, მეტყველების, ენის განვითარება. ამგვარად, სახლის განვითარებამ გამოიწვია ენის განვითარება. ჩვენი აზრით, უძველეს პერიოდში, ენის განვითარებაში ქალთა როლი განსაკუთრებული უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან მამაკაცები მეტწილად სახლის გარეთ იმყოფებოდნენ სანადიროდ და სამწყემსაოდ. გარდა ამისა, ქალები მეტყველების მეტი ინტენსიურობით გამოირჩევიან, რასაც ბიოლოგიური საფუძველი გააჩნია. შესაძლოა, ამ მიზეზებმა გამოიწვია შუმერულში ცალკე ქალთა ენის ე.წ. „უმე სალურის“ განვითარება (იხ. ი. დიაკონოვი, 1967) რომელიც ქურუმთა ენას დაედო საფუძვლად. შემდგომ ტაძრების განვითარების და ქურუმთა კოლეგიების ჩამოყალიბების კვალდაკვალ მამაკაცებმა უდიდესი წვლილი შეიტანეს ენის შეგნებული, მიზანმიმართული განვითარების საქმეში.

ენათმეცნიერული კვლევების მიხედვით, ტიგროსისა და ევფრატის ნაპირებზე, რომელთა სათავეები მდებარეობს ისტორიულ სამხრეთ საქართველოში, ხოლო შესართავები სპარსეთის ყურეში, უძველეს პერიოდში, მეზოლითსა და ნეოლითში, არსებობდა ე.წ. პროტოტიგროსული და პროტო-ევფრატული მოსახლეობა, რომელთა ენა გამოირჩეოდა სიტყვაში შემავალი მარცვლების გამეორებით. მაგ., აზაზა, აზიზი, ედადა, ხუმბაბა (ქუბაბა), პაზუზუ, ინანა, ზაბაბა, ბილულუ, ვუნენე და სხვა.

ქართველთა მონათესავე ხათების ქვეყნელის ღვთაებათა სახელებში ასევე აღინიშნება ასეთი გამეორებანი: ლელვანი, ისთუსთაია, ფაფაია და სხვ. ქვეყნელის ღვთაებები კი უძველესნი არიან, რადგან როგორც წესი, მომდევნო თაობის ღვთაებათა მიერ იგზავნიებიან მიწისქვეშეთში. ჩვენი აზრით, მარცვალთა გამეორების ეს მოვლენა გარკვეულ ანალოგიას პოულობს ქართულში, რომელიც აგრეთვე ძველთაგანვე გამოირჩევა სიტყვებში მარცვალთა გამეორების განსაკუთრებული სიმრავლით. მაგ., ცოცხალი, ცეცხლი, სუსხი, სისხლი, ხერხემალი, ჩონჩხი, ხახა, თუთა (თვე), წელიწადი, მარშან, ჭიმჭიმელი, კიმკიმელი, წამწამი, ციცინათელა, ჩრჩილი, ჩიჩილაკი, შიმშელი, ტიტველი, ჟინჟლი, ციცაბო, წიწიბურა, კაკელა, კრკიალა, კრკო, თუთია, თითბერი, ნანა, ღელა, ძუძუ, მამა, პაპა, თეთრი, თითი, ფაფარი, ობობა, ბორბალი, გორგალი, ლელი, ცერცვი, ხირხალი, კრკო, ქრქა, გვირგვინი, ცირცელი, ჩინჩილი, ჩანჩქერი, შეშა, შაშხი, შიში, ფაფა, ჭიანჭველა, ჭანჭი, ჭინჭარი, წიწილი, ჩოჩორი, კოკორი, ფოფხი, ჭუჭყი, ყუყი, ცოცხი, ფიფქი, ლივლივი, ძუნძული, წანწალი, ჩანჩალი, ყანყალი, ხამხამი, კანკალი, თრთოლა, ჟრჟოლა, ფარფატი, ხოხვა, ცოცვა, წეწვა, ღერღვა, წუწვა, ხეხვა, ქექვა, ქრქენა, ჩიჩქნა, ყყყანი, თვალთვალი, ცეცება, ცინცვლა, ფოფინი, ფუთფუთი, ციმციმი, კამკამი და მრავალი სხვა.

გლოტოგონიური ანუ ენის წარმომქმნელი პროცესის საწყის ეტაპზე არსებობდა მხოლოდ საგანთა დასახელებები – არსებითი სახელები. შემდეგ თანდათანობით საჭირო გახდა სხვა გრამატიკული კატეგორიების შექმნა, მაგ., საგნის რომელიმე თვისების გადმოცემა: „უფრო ღიდი“, „ბევრი“ და სხვ. მნიშვნელობის გაძლიერება შდრ. ძვ. ქართ. „აზნაურნი ღიდიღიღნი“ ე.ი. ძალიან ღიდი აზნაურნი. ცხელცხელი – ძალიან ცხელი, ახალ გაცხელებული ან უბრალოდ „ახალი“. სიტყვაში მარცვლის გაორმაგების ერთ-ერთი დანიშნულება მნიშვნე-

ლობის გაძლიერება იყო ან საგანთა სიმრავლის აღნიშვნა.

ამავე დროს, საჭირო გახდა საგნის მოძრაობის, მისი გადაადგილების გადმოცემა, რაც პიქტოგრაფიულად ანუ ხატოვანი დამწერლობით აღინიშნებოდა საგნის გამოსახვით ორ ადგილას, რაც ნიშნავდა რომ ის გადაადგილდა ე.ი. მოძრაობს, ხოლო ლაპარაკისას ეს გადმოიცემოდა ანალოგიურად – სიტყვის ძირის გამეორებით ანუ მარცხლის გაორმაგებით. ეს კი ფაქტობრივად, ახალი გრამატიკული კატეგორიის – ზმნის შექმნას წარმოადგენდა. მაგ., დაწანწალებს, მიძუნძულებს, ციმციმებს, კანკალებს და სხვ. შუმერულ ენაშიც აღინიშნება სიტყვებში ხმოვნების გამეორების ფენომენი. მაგ., ერენ „მეომარი, ჯარისკაცი, მშრომელი“, ამარ „ხბო“, გაბა „მკერდი, ღობე“, ურუ „ქალაქი, თემი“, ღირი „ფენი“, ითი „თვე, მთვარე“, ეგერ „უკუ, უკან, ზურგი“ და სხვ.

ამგვარად, ზემოთაღნიშნული გამეორებანი, გარკვეული ფონეტიკური და სემანტიკური ვარიაციებით, დამახასიათებელია პროტოტიგროსულ-პროტოევფრატულისთვისაც, შუმერულისთვისაც და ქართველურისთვისაც.

განხილული რეგიონისთვის დამახასიათებელ უძველეს ლექსიკად მიიჩნევა შუმერულში შემორჩენილი ზოგიერთი კულტურული ტერმინი, რომელთა სავარაუდო ეტიმოლოგიას შემოგთავაზებთ მათი ქართველურთან შესაძლო მიმართების გათვალისწინებით: შუმ. urudu – „ლითონი, სპილენძი“ შდრ. ქართ. არღი „მზე“, მეგრ. ორდო – „დილა, მზის ამოსვლა, ამობრწყინება“, ქართ. ორძილი – „ადორძინება, ზრდა, აღმოცენება, ამობრწყინება“, ბურჯღული, ბერწყალი, ბორჯღალი, ვარსკვლავი, ვერცხლი, გვარჯილა, ჭრტიალი, წროთობა, მეგრ. ვარჩხილ „ვერცხლი“, მურიცხი „ვარსკვლავი“ სვან. ბერეჟ „რკინა“. კანონზომიერი ფონეტიკური ვარიანტებით: rud – რდ – რთ – რძ – რჯღ – რწყ – რსკ – რცხ – რჯ – რტ – რჩხ – რიცხ – რეჟ. სემანტიკური მსგავსება წარმოდგენილია ლითონის ერთ-ერთი ძირითადი თვისებით – ბრწყინვის უნარით.

ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული ტერმინია შუმ. zimbar – „ლითონის ნაღობი“, შდრ. ქართ. ბზინვა, ბზინვარე, რაც უმეტესწილად, სწორედ ლითონის მიმართ ითქმის. ამის გამო, სემანტიკურ და ფონეტიკურ ვარიანტებად მივიჩნევთ: ბზინვარ – ზინვარ – zimbar, ლურსმული დამწერლობით ბზ თანხმოვანთკომპლექსის გადმოცემის

სიძნელის და ბზ – ზ კანონზომიერი გამარტივების გათვალისწინებით. კანონზომიერია ნ – მ და ვ – ბ ვარიანტულობაც.

მელითონეობასთან კავშირშია შუმ. tibiru – „მეთუნე“, ამ ტერმინთან დაკავშირებით ქართულ მეცნიერებაში გამოთქმულია მოსაზრება მისი ქართულ თითბერთან – „თუთა ფერთან“ ე.ი. მთვარის ფერთან და აგრეთვე ძველი ქართველური ტომის: ტიბარელების სახელთან მიმართების თვალსაზრისით, რასაც სავსებით ვიზიარებთ. ამავე დროს, უძველესი ლექსიკის პოლისემანტურობის გათვალისწინებით, დასაშვებია მისი დაკავშირება პარალელურად ქართ. ტეფ, თბ „თბილის, სითბოს“, ქართ. ტყინება „ცეცხლის გზება“ (შდრ. აღტყინება „აღგზნება“) და ქართ. ტყება. ტყეპა, ტკეპნა, ტკეცა, ტკეცება, გამტკიცება, „გაბრტყლება“ ძირებთან. ვფიქრობთ, ქართ. ტყება, ტყეპა საფუძვლად დაედო ირანულ tabar-ს „სპეციალური სამხედრო ცულის სახეობა“ ქართული დეცესიური თანხმოვანთკომპლექსის ტყ გამარტივების შედეგად ტყ – ტ, ხოლო ამ სიტყვების სუფიქსი – ებ(ბ,პ) საერთო ქართულ – ელამურ სუფიქსადაა მიჩნეული რიგ სხვა საერთო სუფიქსებთან ერთად. ირანულში ელამურიდან ლექსიკის შეღწევა გაძლიერდა ზაგროსის მთიანეთში ირანული ტომების შეღწევის შედეგად.

ცეცხლის (ტყინების), სიცხის, სითბოს გამოყენებაც და კვერით ლითონის ნამზადის გაბრტყელებაც მეთუნეებს, მჭედლის (კვერით ხუროს) ძირითადი საქმიანობაა. კანონზომიერი ფონეტიკური ვარიანტებია: tib – ტეფ – თბ და ტყ – ტკ – ტ.

მელითონეს სპეციალობის აღნიშვნელია შუმ. Simug – „მჭედელი“ შდრ. ქართ. ცემ „ცემა“, ვფიქრობთ შეგვიძლია დავყერდნოთ კ. კრამალს, რომელმაც უკვე საუკუნეზე მეტი ხნის წინათ დააკავშირა შუმ. sim, sum „მიცემა“ და ქართ. ცემ „ცემა, მიცემა“. მიუხედავად ხანდაზმულობისა ეს დაკავშირება სამართლიანადაა მიჩნეული. ვფიქრობთ, შუმ. simug ტერმინში ug ელემენტი შეგვიძლია დავუკავშიროთ შუმ. ag „კეთება“-ს. ასეთ შემთხვევაში მივიღებთ კომპოზიტს მნიშვნელობით „ცემის მკეთებელი, ცემის მოქმედი“, რკინის ნამზადზე კვერის (უროს) მცემელის მნიშვნელობით, ხოლო თუ გავითვალისწინებთ ჰ. ფენრიხის მიერ შუმ. ag „კეთება“, ქართ. „აგება“-თან დაკავშირებას (შდრ. ქართ. გება მისი ძირეული გ, გე, აგ ელემენტით „კეთების, ქმნის, ქმედების“ მნიშვნელობით), მაშინ შეგვიძლია დავასკვნათ რომ შუმ. simug

„მჭედელი“ თავისი ორივე მარცვლით sim და ug სემანტიკურ და ფონეტიკურ მსგავსებას ავლენს ქართულთან: „ცემის გება, ცემის მგებელი, ცემის მოქმედი“ (sim – ცემ და ug – აგ).

ამგვარად, ზემოთაღნიშნულიდან გამომდინარე, შუმერულში რეგისტრირებული ლითონის წარმოების ამსახველი ძირითადი ტერმინები: urudu – „ლითონი, სპილენძი“, zimbar – „ლითონის ნაღობი“, tibira – „მეთუნეუქ“, simug – „მჭედელი“ კავშირს ავლენენ ქართველურ ენებთან ფონეტიკურადაც და სემანტიკურადაც და, ბუნებრივია, არეალურადაც – მთიანი რეგიონები საიდანაც შუამდინარეთში უძველესი დროიდანვე შედიოდა ლითონის ნამზადი, იმავე მდინარეების შუა და ზედა წელზე და ახლო რაიონებში მდებარეობდნენ და ძირითადად ქართულ-კავკასიური, მათი მონათესავე და ახლომეზობელი ეთნოსებით იყვნენ დასახლებული, რაც კარგადაა დადასტურებული არქეოლოგიური, მათ შორის წერილობითი, მასალებით.

პროტოტიგროსულსა და პროტოევფრატულს უკავშირებენ ბევრ სხვა კულტურულ ტერმინს, რომლებიც დადასტურებულია შუმერულში. მაგ., შუმ. ენგარ – „მხვნელი“, შუმ. ენ – „უფალი“, აგარ – „სახნავი, სამიწათმოქმედო ტერიტორია შუმერული ქალაქის გარეთ“. კომპოზიტი ენგარ – მოგვცემს: „უფალი აგარასი ე.ი. უფალი სახნავისა“.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ შუმერული სახნავის მიერ გავლებული კვალი ფაქტობრივად სარწყავ არხს წარმოადგენდა, შესაძლოა ვივარაუდოთ შუმ. გარ მარცვლის კავშირი ქართ. ღარი, ღვარი, ღელე, ყელი, ხორხი, ღრუ, ღართი, ღრუდო, მეგრ. გალი ტერმინებთან, ისევე როგორც ქართ. გა- გარ, გარე ტერმინების კავშირი იმავე მარცვალთან შუმერული სახნავი მიწების განლაგების გამო ქალაქების სიახლოვეს, მაგრამ ყოველთვის ქალაქის გალავნის გარეთ. კანონზომიერია გარ, ღარ, გალ, ღელ, ყელ, ღვარ ფონეტიკური ვარიანტები.

ამგვარად, გამომდინარე შუმერული ლექსიკის პოლისემანტიზმიდან, გამოვთქვამთ ვარაუდს, რომ შუამდინარელთა ძირითადი საქმიანობის – სარწყავი მიწათმოქმედების ტერმინების აგარ „სახნავი ტერიტორია“ და ენგარ „მხვნელი“ შემადგენელი – გარ – მარცვლის ერთ-ერთი მნიშვნელობა შესაძლოა უკავშირდებოდეს ქართველურ ღარი, ღვარი, ღელე, ყელი, გალი, ხორხი, ყურე ტერმინებს. გვალვიან რეგიონში მესოპოტამელ მიწათმოქმედთა უმთავრეს საზრუნავს წარმო-

ადგენდა ისეთი სახნავი კვლების, არხების ე.ი. ღარების, ღვარების, ღელეების განუწყვეტელი გავლება და შენარჩუნება, რომლებიც მათთვის სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვან სარწყავ სისტემას ქმნიდნენ და ფაქტობრივად სახნავ-სათეს მიწას არხების ე.ი. ღვარების, ღელეების ქსელად აქცევდნენ, შესაბამისად, ჩვენს ზემოთგამოთქმულ ვარაუდს აქვს როგორც ფონეტიკური, ასევე სემანტიკური საფუძველი.

ხვნის ატრიბუტია შუმ. აფინ „გუთან“, შდრ. ქართ. ფაენი „სპეციალური საუფლო ჯოხი“, აგრეთვე შდრ. ქართ. ფხინი „რქა ქსელის სასწორებელი“. რქა გამოიყენებოდა მიწის სახვნელად, ღარის გასავლებად, ნიადაგის ფხვნისთვის. ხვნა ფხვნაა და ფხანაა მიწისა. კანონზომიერი ფონეტიკური ვარიანტებია ფინ – ფაენ – ფხინ, ფხ – ფ (ლურსმული დამწერლობით ფხ თანხმოვანთკომპლექსის გადმოცემის სიძნელის გათვალისწინებით). შუმ. ფახარ „მეთუნე“, შდრ. ქართ. ბღვარი „სამხრეთი“. ნათელია, რომ ბღვარი აღნიშნავს მზიან მხარეს, სამხრეთს ე.ი. მხურვალებას, ხოლო ეს აუცილებელია თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავად და გასამყარებლად. მიგვაჩნია, ქართ. ბღვარი ქართ. ვარვარის ფონეტიკურად სრულ ფორმად, რომელსაც შენარჩუნებული აქვს ქართულისთვის დამახასიათებელი ბღვ (ფხვ) თანხმოვანთკომპლექსი. გასათვალისწინებელია თიხის გაფხვიერების აუცილებლობაც. ფხვიერებაც და მხურვალებაც მეთუნეობის ძირითადი ეტაპებია. კანონზომიერი ფონეტიკური ვარიანტებია ფახარ – ბღვარ (ფხვარ) – ვარ.

შუმ. უშბარ „მქსოველი“, შდრ. სვან. აშხბი, აშხბი-ელი „კერვა“, სვან. აცბურე, აცბურალი „გამოჭრა ტანსაცმლის“, სვან. ცხპე, აცხამპე „ძაფის განასკვა“, სვან. აშხტი „წნვა გოდრის“, სვან. აწნდაი „ქსოვა“, ქართ. სხმა, ასხმა „თვლების“, შდრ. შუმ. შბ (უშბარ) და ქართ. ძფ, ჭმ, სმ, სხვ, სკვ, სხმ (ძაფი, ჭიმი, სიმი, სხივი, ნასკვი, ასხმა). ფონეტიკური ვარიანტები უშბ – აშხბ – აცბ – ცხპ – ცხამპ – შხ – წ-სხ – სკ კანონზომიერია. შდრ. შუმ. siki „მატყელი“ და ქართ. სხივი, ასხმა, ნასკვი, თექა, მატყელი, ტყავი, ჯაგარი, ტყე, ჯაგი, მეგრ. ტყები, სვან. აშხბი, ცხპე, აშხტი (ურთიერთკავშირში მყოფი სემანტიკით და კანონზომიერი ფონეტიკური ვარიანტებით sk – სხ – სკ – თქ – ტყ – ჯგ – შხ – ცხ).

შუმ. აშბაგ „დაბადი, მეტყავე“ შდრ. სვან. აშყუფე „გატყავება“, სვან. აცბურე „ტყავის, ქსოვილის გამოჭრა“, სვან. ცუიბე „გამოჭრა“, მეგრ. ტყები, ქართ. ტყავი. კანონზომიერი ფონეტიკური აშბაგ

– დაბად – აშყუფ – აცბ – ცუიბ – ტყებ – ტყავ (შ-შყ-ტყ-ც-დ) ვარიანტებით და მსგავსი სემანტიკით.

შუმ. Sipa (სიფა) „მწყემსი“ შდრ. ჩობან, შამან, tibar; tubal, tabal, subar, jabal, iubal, ubar, iber, iver, ivri, ipri, uphri, upal, uphal, უფალ, apollo, ჟიბე, ზემო, ზევით, ჩიბე, ჯიბე, ზომა, ცემა, წვიმა, შამუ (shamu), suvan, shuvan, subi, tubi, სავუა, შვაბ, წიბა, ციბა, წოფი, ჩოფი, ჭოპი, ჭოპორტი, სუბართუ, სფერო, სოფია, სოფელი, სუფევა, სუფი, საბა, საბაოთი, შაბათი, შხაფი, შხეფი, წოვა (წოფი), ძოვა, ცოფი, წობენ, ჯაფა, ჯაბა, ჭაბუ, ძმა, ჯიმა, ჯამი, წყობა, სპა, ტაბ, ტაფა, ტფილი (თბილი), თბე, თაფლი, ტაბუ, ტბა, ტობა, ზღვა, შაფ, წიბო, წუე, წვერი, წველი, წვა, წივა, ციცაბო, ციონი (სიონი), ჩხიბ, ძღაბ, ტყე-ბი, ტყავი, ჟამ, წამ, time, temp, ზაბ, შამალ, შიმიგ, შივინ (სხივინ), შამალ, შემან, შამხალ, ზაფხულ, ზაბახ, თამაშ, თამუზ, ღუმუზი, წიფ (მწიფე), ძაფ (მძაფრი), წევა (მწევა), სიბილა (კიბულე), ქიმერა, უქიმერიონი, ხიბლი, გიბილ, ჰუმ (hum), ქიმ, დამერი, ხომლი, ხიბლი, ღიმილი, ღვივილი, ხამონი (შამანი, ჩობანი), ზამუა (მაზამუა), მწყემსი, მესხი, მსხემი, წიფალანდა, პასუ, ბჟა, მზე, მათხ, მატყლ, მითანი, მითა, მიჟ, მეზულა, მაზლი, მოძღვარი, მძლოლი, მაცხოვარი, ცხვარი, მსხვერპლი, ზვარი, ჯვარი, წვერი, ცვარი, ჭვირს, ჭვალი, წვერი, სუფა (ცხვრის უფალი), ფასუ (უფალი ცხვრისა), პადა, პატესი, პიტიახში, ბღეშხი, ფადიშახი, პატარი, ბეთ, ბუდე, ბადე, ბედი, ბადება, ბედობა, პატერ, პატრონი, ბატონი, ფაშა, ბზე, ბზა, პტა, ფრთა, ფშა (ფსა), ბაგე, პიჯი, ბჭე, პირი (ფრე), ფრიალო ...

ზემოთმოყვანილ ტერმინებს აკავშირებთ ერთმანეთთან მკაცრი, თანმიმდევრული, მსოფლმხედველობრივი, რელიგიურ-ფილოსოფიური, უძველესი პერიოდიდანვე წერილობით დადასტურებული, არეალური (ანლოადმოსავლური) ე.ი. სემანტიკურად მართლზომიერი და ამავე დროს, ფონეტიკურად კანონზომიერი ურთიერთობა, რომელიც ისეთივე სარწმუნოა, როგორიცაა კავშირები ეკოლოგიური სისტემის შემადგენელ ნაწილებს შორის, რადგანაც ნეოლითის პერიოდში ადამიანს თანდათანობით ჩამოუყალიბდა მეტაფორული მსოფლმხედვა, რომელიც სისტემური გახდა ე.ი. ეკოლოგიური აზროვნების სახე მიიღო.

ზემოთაღნიშნულიდან გამომდინარე, საჭიროდ ვთვლით მოვიყვანოთ ეკოლოგიის, როგორც ბუნებისმეტყველების ერთ-ერთი დარგის ის განმარტება, რომელშიც ხაზგასმულია, რომ იგი წარმოადგენს მეცნიერებას ურთიერთობების შესახებ

და მამასადამე ენაში მეტაფორული კავშირების სახეს იძენს. საინტერესოა, რომ ზემოთ ერთ ჯგუფად მოყვანილი ტერმინები უპირატესად მთიანი ეკოსისტემისთვისაა დამახასიათებელი.

ეკოლოგია მსოფლმხედვის ფორმაა და იკვლევს ურთიერთობას საცხოვრისში ცოცხალსა და ცოცხალს და ცოცხალსა და არაცოცხალს შორის. ენაც მსოფლმხედვის ფორმაა, შეიქმნა ურთიერთობისთვის და ეფუძნება ცოცხლისა და არაცოცხლის სახელდებას. ამიტომ ბუნებრივია, რომ ეკოლოგიურად სარწმუნო დასკვნები, როგორც წესი, ენათმეცნიერულადაც სარწმუნო ხდება და პირიქით.

ზემოთმოყვანილ ტერმინებს შორის ურთიერთკავშირების გამოსავლენად ჩავატაროთ მათი სემანტიკური და ფონეტიკური ანალიზი, მეტაფორული სისტემური მიდგომით ანუ ეკოლოგიური თვალთახედვით.

მეტაფორა ერთი რომელიმე საგნის უშუალოდ აღმნიშვნელი სიტყვის გამოყენებაა მეორის აღგილას, ამ ორ საგანს შორის მსგავსების ან ანალოგიის მისანიშნებლად.

უძველეს ადამიანს მეტაფორის გამოყენება ბუნებაში სხვადასხვა საგნებს შორის ღვთიური (საყრალური) კავშირების დამამტკიცებლად მიაჩნდა, რაც სამყაროზე ერთიან, მთლიან, სისტემურ, ეკოლოგიურ მსოფლმხედვას უქმნიდა.

„მწყემსი“, როგორც წესი, გულისხმობს „მთიელს“. მაგ., ბერგ „მთა“ და ბერგერ, ბერჟერ „მთიელი, მწყემსი“. ჩვენი შრომის პირველ ნაწილში უკვე მივუთითეთ, რომ უძველესი პერიოდიდანვე მწყემსვა უპირატესად ნიშნავდა მომთაბარეობას მდინარეების გასწვრივ და, რომ ასეთი მომთაბარეობის გარეშე ნეოლითში მესაქონლეობა ვერ განვითარდებოდა, რადგან გვალვიან ახლო აღმოსავლეთში უხვი მცენარეული საფარი ე.ი, საძოვარი ძირითადად მდინარეების ხეობების (ხეუბის) გასწვრივ იყო და მხოლოდ მათ სიახლოვეს შეეძლო მეცხოველეს სრულფასოვნად უზრუნველყოთ თავისი და საქონლის მუდმივი მოთხოვნილება წყალსა და საკვებზე.

მდინარე ბუნებრივია ყოველთვის მაღლობიდან დაბლობისკენ მიედინება, შესაბამისად, მისი სათავე, ზემო წელი, მთაში მდებარეობს, სადაც რელიეფის გამო, სასაძოვრე ფართობი ყოველთვის საკმარისია, ვინაიდან სამიწათმოქმედო ფართი ვერ იკავებს მთელ ტერიტორიას. საძოვრების სიუხვის გამო, მთიელის ერთ-ერთი ძირითადი საქ-

მიანობა მესაქონლეობა იყო და გასაგებია ტერმინების „მთიელი“ და „მწყემსი“ ურთიერთკავშირი. ის ტერმინები, რომლებიც ერთმანეთთან კანონზომიერ ფონეტიკურ მსგავსებას ამჟღავნებენ და „მწყემსს“ აღნიშნავენ უმეტესწილად „მთიელის“ მნიშვნელობასაც ატარებენ. ამავე დროს, იმის გამო, რომ ლითონის საბადოებიც ძირითადად მთიან რეგიონებში მდებარეობდნენ და მთიელთა მოღვაწეობის სფეროს განეკუთვნებოდნენ, ბუნებრივია მელითონეს „მჭედლის“ აღმნიშვნელი ტერმინებიც „მთიელს“ დაუკავშირდნენ სემანტიკურადაც და ფონეტიკურადაც.

მდინარეების სათავეების მთაში არსებობის გამო, მტკნარი ჩამდინარე წყლის („წყაროს“) აღმნიშვნელი სიტყვებიც, ხოლო გვალვიან ახლო აღმოსავლეთში ტყის მასივების უმთავრესად მთათა კალთებზე განლაგების გამო, „ტყის, მეტყევეს“ სახელებიც უმეტესწილად „მთიელს“ დაუკავშირდნენ.

აქვე აუცილებელია აღინიშნოს, რომ „მზე“ მეტაფორულად აღიქმებოდა როგორც დიდი კამკამა თვალი, რომელიც დედამიწის მცხოვრებთ უთვალთვალებს, მეთვალყურეა, მცველია, მფარველია, ყოველნი სულიერნი მისი ფარაა, მისი „სამწყსო“, თვითონ „მზე“ კი შესაბამისად „მწყემსია“.

ამგვარად, მწყემსის, წყაროს, ტყის, მჭედლის და გარკვეულწილად, მზის სახელები მთიანეთს, მთიან ქვეყანას, მთიან ეკოსისტემას დაუკავშირდნენ.

მეტაფორული, სისტემური, ეკოლოგიური აზროვნება (მსოფლხედვა) თავისთავად იწვევს ლექსიკის პოლისემანტურობას (მნიშვნელობის მრავალსახეობას), ვინაიდან მეტაფორების (სიმბოლოების) გამოყენებისას წარმოსახვით აკავშირებს ეკოლოგიური სისტემის შემადგენელ ნაწილებს ერთმანეთთან და შესაბამისად, ასეთი ურთიერთკავშირის მეოხებით თითოეული ცნება და მისი ამსახველი ტერმინი რამდენიმე მნიშვნელობას იძენს ე.ი. პოლისემანტური ხდება, მაგრამ ეს საპირისპირო მოთხოვნილებას აჩენს: კერძოდ, ტერმინის დაზუსტების აუცილებლობას, რაც მიიღწევა სიტყვაში რომელიმე ხმოვნის ან თანხმოვნის ცვლილებით, რაც, თავის მხრივ, ლექსიკის პოლიფონიურობას (ქდერადობის მრავალსახეობას) იწვევს.

ამგვარად, ენის განვითარების (გლოტოგონიური პროცესის) გარკვეულ ეტაპზე წარმოიშობა ლექსიკის პოლისემანტიზმიც და პოლიფონიურობაც. თუმცა, თავისთავად ცხადია, ორივე ამ მოვლენის

წარმოქმნას სხვა მიზეზებიც აქვს (მაგ., წარმოქმის თავისებურებანი, წინსართების და ბოლოსართების განვითარება, აგლუტინაცია (შეწებება), შკვაცვა და სხვა).

მთიანეთთან ასოცირებული „მწყემსის“, „მთიელის“, „მჭედლის“, „წყაროს“, „ტყის“, „მზის“ გამომხატველ ტერმინებს უშუალოდ ან მეტაფორულად უკავშირდება რიგი სიტყვებისა, რომელთა ცალკეული მარცვლები ცალკეულ ცნებებს აღნიშნავენ ევფრატიისა და ტიგროსის უძველეს ცივილიზაციათა ენებში, რასაც, როგორც ცნობილია, დაეყრდნო ამ ენებში შექმნილი დამწერლობანი, რომელთაც, სწორედ ამის გამო, მარცვლოვანი დამწერლობები ეწოდათ.

ჩვენი დაკვირვებით, მთიანეთთან, მთიანეთის ეკოსისტემასთან ასოცირებული ტერმინები, მარცვალთა თანამიმდევრობის მიხედვით, პირობითად შეგვიძლია დავყოთ ორ ჯგუფად, რაც მეტათეზას უკავშირდება:

ტერმინისთვის „მწყემსი“

ჯგუფი 1	ჯგუფი 2
pasu: პაპა ცხუარისა: პაცხუ	sipa: ცხუარის პაპა: ცხუპა
მამა ცხუარისა: მაცხუ, ფაცხუ, ფასუ	ცხუარის უფალი: ცხუფა
მაცი, მესხი, მუშქუ, ფუსდი, Pastor	სუბა, სუვან, წუფა, წოვა, ჩობან, შამან

როგორც ვხედავთ, პირველ ჯგუფში გვაქვს თანამიმდევრობა: პაპა ცხუარისა, ხოლო მეორე ჯგუფში შებრუნებული თანამიმდევრობა (მეტათეზა): ცხუარის პაპა. აგლუტინაციური ენებისთვის დამახასიათებელი მოვლენების – სიტყვათა შეწებებისა და ბგერათა შკვაცვის შედეგად მივიღებთ: უფალი ცხუარისა (ფარი ცხუარისა, მფარველი ცხუარისა, პაპა ცხუარისა, უფალი ძოვისა) – ფაცხუ, ფაშუ, pasu, ხოლო შებრუნებული თანამიმდევრობის (მეტათეზის) შემთხვევაში: ცხუარის უფალი (ცხუარის ფარი, ცხუარის მფარველი, ცხუარის პაპა, ძოვის უფალი) – ცხუფა, სუბა, Shvab, sipa. გასაგებია, რომ სიტყვა უფალისგან (ფარისაგან) წინსართ-ბოლოსართების შკვაცვის შედეგად რჩება ძირი ფა, ხოლო სიტყვა ცხუარისგან ძირი ცხუ, რაც გვაძლევს ფაცხუ ან ცხუფა სახესხვაობებს. მაგ., ფაცხუ, მაცხუ, მეცხვარე, მაცხოვარი და სხვა.

ამგვარად, ჩვენი აზრით, აქ ისეთივე მოვლენა გვაქვს, როგორც მაგალითად, გამოთქმების: „მამა უფალისა“ და „მთასა ზედა“ შემთხვევებში, როდესაც ქართულისთვის დამახასიათებელი სიტყვათა აგლუტინაციისა (შეწებებისა) და ბგერათა შეკვრის შედეგად „მამა უფალისა“-გან მივიღეთ ტერმინები „მამფალი“, „მეუფე“ და „მეფე“ (მაფა), ხოლო „მთასა ზედა“-გან „მთაზე“.

მოვიძიოთ ზემოთმოყვანილი ტერმინების მეტაფორული და რეგიონული კავშირები:

ქართ. მამა, პაპა, ბაბუ, შეადარ. შუმერული pab, pap „მამა“. (იხ. მიხ. წერეთელი, ციტ. გრ. გიორგაძის მიხედვით, 2002). კანონზ. ფონეტ. ვარიანტებია მ-პ(ფ)-ბ. ქართ. ცხუარი, თხა, ციკანი, თიკანი, შეადარ. შუმერული siki „ციკანი“, „მატყლი“, (იხ. ჰ. ფენრიხი, ციტ. გრ. გიორგაძის მიხედვით, აგრეთვე იხ. И. М. Дьяконов, 1967). კანონზომიერი ფონეტ. ვარიანტებია ცხ – თხ – ცკ – თკ – ტყ – თქ. ამ მხრივ საინტერესოა აგრეთვე ქართ. თექა.

ქართ. უფალი, შდრ. შუმერ. პა ძირთან (პაბ, პაპ), შუმერულ-აქადურ ტერმინთან ბალთუ „სიცოცხლე“, რომელიც ჩვენი აზრით, კავშირში უნდა იყოს ქართულ ტერმინებთან ბარტყი და მართვე. შდრ. ბარტყობა, იბარტყა ე.ი. იშვა, დაიბადა, გაცოცხლდა.

ქართ. უფალთან სიტყვის ძირით დაკავშირებულად მიგვაჩნია შუმერულ-აქადური ბილგა „წინაპარი“ (შდრ. ბილ და ფალ ფუძეები), ასევე ჰომეროსის „ილიადას“ მიხედვით, მცირე აზიური ტროას მთავარი მზის ღმერთი აპოლონი (შდრ. აპოლო და უფალი), აგრეთვე სირიასა და ფინიკიაში გავრცელებული დვთაებათა სახელები ბელ, ბა'ალ, და მათი კავშირი ცეცხლთან, ბრწყინვასთან და შესაბამისად, შუმერულ ტერმინთან bir „ცეცხლის გაჩაღება“, „ბრიალი“, „ბრწყინვა“ და შუმერულსავე babbar „ბრწყინვა, სინათლე, ვარვარება“, „ვერცხლი, ვერცხლისფერი“. შდრ. ქართ. ვარვარება და შუმერული babbar, ვარ – ბარ კანონზომიერი ვარიანტებით.

ამავე რიგშია განსახილველი ხური-ურარტული ivri, ibri „მეფე“, „უფალი“ და მათი მეტათეზა irui, irphu. ირვი, ირფუ. (გ. მელიქიშვილი, 1954). შდრ. ქართ. უფალი და ibri (იბერი) კანონზომიერი ვარიანტებით ბრ – ფლ. ამავე ფუძესთანაა კავშირში მცირე აზიური ხათური უძველესი მზის ქალღმერთის სახელი ვურუშემა, მისი ვურუ ფუძით.

ამ სახელთა რიგთანაა დასაკავშირებელი შუმერში, აქადში, ასურეთსა და ბაბილონში მიღებული awelu „მამაკაცი, ადამიანი“ და „awelum“ წარჩინებული ფენის წარმომადგენლის წოდება (შდრ. Awelum – apolon – უფალი – აბელი – აბრამი – ბერი – ბერე კანონზომიერი w – p – ფ – ბ და ლ – რ ფონეტური ვარიანტებით). იგულისხმება ბიბლიური აბელი და აბრამი და ქართული ბერი და ბერე, ასევე ქართ. ბერწი „ქალწული, უშობელი“ შდრ. ლათინური virgo, virgin (კანონზომიერი ბერ – vir ფუძეებით).

როგორც ვხედავთ, ამოსავალი ძირი აქ განხილული ყველა სიტყვისა დაკავშირებულია ცნებასთან ბრწყინვა, რაც მზის და უფლის მთავარი თვისებაა. გავიხსენოთ ქართული გამოთქმები „ჩემმა მზემ“ და „შენმა მზემ“ და ის ფაქტი, რომ სწორედ ასე მოიხსენიებდნენ თავის თავს ხათის და ხეთის მეფეები და ასევე აიძულებდნენ მათ მოხსენიებას ქვეშევრდომებს, ხოლო ამ ქვეყნების კავშირი ქართულ სამყაროსთან აშკარაა თუნდაც ოქროს საწმისის საერთო კულტის მიხედვით, სხვა უამრავ საბუთს რომც არ შევეხოთ.

ბუნებრივია, ამავ აველუ, აბელ, აბრ, ევრ, ივრ, იბერ, ებერ ფუძესთან უშუალო კავშირშია ებრელთა ეთნიკური სახელი.

მზესთან კავშირს, ჩვენი აზრით, ასევე მოწმობს ქართული სიტყვები ფარვა, ფლვა, მალვა, მარხვა, ბურვა, რომლებიც მზის მეორე უმთავრეს თვისებას გადმოსცემენ – ყოველი ღდის ბოლოს მიწაში ჩასვლას და ამ სიტყვათა ფუძეებიც კანონზომიერად უკავშირდებიან უფალ (იბერ) ფუძეს. ასე რომ, შეგვიძლია ვთქვათ: „მფარველი უფალი ფარას იფარავს“ და ვიგულისხმოთ მზე.

ჩვენი აზრით, ამოსავალი სიტყვა უნდა იყოს ძველი ქართ. ბღვარი „სამხრეთი“ (იხ. სულხან საბა). სამხრეთის ცნებაში ცხადია მეტაფორულად იგულისხმება მზე, მზის სახლი, მზის სამოსახლო და ადამიანისთვისაც საუკეთესო სამოსახლო, ვინაიდან მთიანეთში სწორედ მთის სამხრეთი კალთაა მზიანი, მთის სამხრეთი კალთა კი ხევის ანუ მთიელთა სამოსახლოს სამხრეთი მზიანი კალთაცაა.

ბღვარი ფონეტურად და სემანტურად უკავშირდება მზის თვისებას – მისი სხივების ფრქვევას, რაც ძველ ქართულად წარმოითქმოდა როგორც ფქვრევა (იხ. სულხან საბასთან) შდრ. ბღვრ – ფქვრ ფონეტური კანონზომიერება.

წარმოსათქმელად რთული ბღვრ (ფხვრ, ფქვრ) ფუძე თანდათანობით ბუნებრივი გამარტივების შედეგად მოგვცემდა კანონზომიერ ფონეტურ ვარიანტებს: ბღვრ – ფქვრ – ფხულ – ბარ – ფარ – ფალ – ბალ – ღვარ – ყვარ – ხვარ – ხურ – ქურ – ქარ – ვარ და სხვ., რომლებიც ზემოთმოყვანილ სიტყვათა ფუძეების კანონზომიერ ვარიანტებს წარმოადგენენ და საქართველოს ერთ-ერთი სახელწოდების ივერ, იბერ, უფალ ფუძეს ფონეტურად და მეტაფორულად უკავშირდებიან.

ამგვარად, უძველესი ბღვარ (ფხვარ, ფქვარ) რთული ფუძეს წარმოთქმისას, მისი თანდათანობით ბუნებრივი გამარტივების მეშვეობით ბარ, ბერ, ფალ ფუძეებიც მიიღება და ხვარ, ყვარ, ხურ, ხარ, ქურ, ქარ ფუძეებიც, რაც მოწმობს, რომ ყველა ეს ფუძეები ერთმანეთს უკავშირდებიან სემანტურად, ფონეტურად და კანონზომიერად (ბღ – ფხ – ფქ – ბ – ფ – ღ – ხ – ქ).

იბერთან კავშირის თვალსაზრისით, გასათვალისწინებელია შუმერული *ubur* „უბე“, ვინაიდან სამოსახლო ხევი მთის უბეს წარმოადგენს. შდრ. უბე, უბანი, ბანი, ბინა, ვანი, როგორც სამოსახლო ტერმინები. საინტერესოა ფხულ კომპონენტი სიტყვებში ზაფხული, გაზაფხული. ივ. ჯავახიშვილი ფხ ძირს სიტბოს გამომხატველ ელემენტად მიიჩნევდა ძველ ქართულში. საინტერესოა აგრეთვე კომპოზიციები: უფლისციხე, ხვარამზე და მზესთან დაკავშირებული სხვა მრავალი კომპოზიტი.

ამგვარად, საქართველოს ერთ-ერთი ძირითადი სახელწოდების წარმომადგენლები: ივერ, იბერ, უფალ მეტაფორულ, სემანტურ და ფონეტურ კავშირს ავლენენ ხათურ – ხეთურ, ხური- -ურარტულ და აქადურ – შუმერულ სამყაროსთან ანუ მდინარეების ევფრატისა და ტიგროსის მთელ სიგრძეზე ძველთაგანვე არსებულ ცივილიზაციებთან.

სიტყვაში მარცვალთა ან ბგერათა ადგილშენაცვლება ანუ მეტათეზა და თვით ასეთი ადგილშენაცვლების შესაძლებლობა ისე რომ სემანტიკა შენარჩუნდეს ან თუ არ შენარჩუნდა, ახალი მნიშვნელობა შეიძინოს (მაგრამ უაზრობად არ იქცეს) ჩვენი შეხედულებით, იმის მიმანიშნებელია, რომ ქართულშიც, მაგ., შუმერულის მსგავსად, ცალკეული მარცვლები და ზოგჯერ მათი შეკვეცით წარმოქმნილი ცალკეული ფონემებიც კი სრულიად გარკვეული მნიშვნელობის მატარებელნი არიან – სემანტემებს წარმოადგენენ, რაც, როგორც ცნო-

ბილია, მარცვლოვანი დამწერლობის შექმნის ძირითადი საფუძველი იყო შუამდინარეთში.

ტერმინისთვის „მზე“

ჯგუფი 1	ჯგუფი 2
მამა სხივისა, მასხ, მამხ	შუქის მამა, შიხ(წვის) მამა
მიჟ, მათხ, ბჟა, mezula, მზე	შამ, შამამ, ჟამი, წამი, time, shamu
ნანა თენებისა, ნათება, ნათ	თენების ნანა, თენ, ჩხანა
NinTu, Nin (hur) Sag	სხივის ნანა, ჩხანა

როგორც ვხედავთ, აქაც გვაქვს თანმიმდევრობის შებრუნება (მეტათეზა) ჯგუფებს შორის: პირველ ჯგუფში – მამა სხივისა, შეკვეცის და აგლუტინაციის შემდეგ – მასხ, მიჟ, მზე, mezula; მეორე ჯგუფში – სხივის მამა, შიხ (წვის) მამა, შუქის მამა, შეკვეცის და აგლუტინაციის შემდეგ – შამ, შამამ, ჟამი, წამი, time, shamu. იმ შემთხვევაში, როდესაც სიტყვა „მამა“ იცვლება სიტყვით „დედა“ (ნანა, nin) ჯგუფებს შორის ნარჩუნდება იგივე სიტუაცია: პირველ ჯგუფში – ნანა თენებისა, NinTu, შეკვეცის და აგლუტინაციის შემდეგ – ნათ, ნათება; მეორე ჯგუფში – თენების ნანა, სხივის ნანა, შეკვეცის და აგლუტინაციის შემდეგ – თენ, ჩხანა. აგლუტინაცია დამახასიათებელია ქართულისთვისაც და ახლოაღმოსავლური ენებიდან მაგ., შუმერულისთვისაც, რის გამოც, მათ აგლუტინაციური ენები ეწოდებათ. აქ საჭიროდ მიგვაჩნია ქართველთა კიდევ ერთი სახელწოდება მესხი განვიხილოთ. მით უმეტეს, რომ ამ სახელით ზოგადად ქართველებს ზოგიერთი ჩრდილოკავკასიელი ხალხი იხსენიებს, ხოლო მესხთან დაკავშირებით საინტერესოდ ვთლით კავკასიასა და სამხრეთიდან მასთან მიმდებარე რეგიონში ძველთაგანვე არსებული სახელები washaw და mashum მიმოვიხილოთ. ორივე ეს სახელი „ღმერთს“ ნიშნავს. ვაშხავ ღმერთს აღნიშნავდა ხათების ქვეყანაში, ხოლო მამხუმ იგივეს – კასიტებთან (იხ. გ. მელიქიშვილი, 1954). ნათელია, რომ აქ საერთო ძირია შხ, ხოლო ვ და მ აფიქსები კანონზომიერ ფონეტურ ვარიანტებს წარმოადგენენ. საერთოდ, ვ – მ შენაცვლება ხშირია. ასე მაგალითად, შუმერული ewen „ყენი, უფალი, ბატონი“ შუმერული ენის განშტოებაში – ემესალურ ენაში გამოითქმოდა umun, შდრ. W – M მონაცვლეობა. იხ. ი. დიაკონოვი, 1967). იმ ვრცელ

ტერიტორიაზე, სადაც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე მეორე და პირველ ათასწლეულში ღმერთის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა სახელები ვაშხავ და მაშხუმ არსებობდნენ წერილობითი წყაროებიდან კარგად ცნობილი სახელმწიფოები და ხალხები: ხათები, ხეთები, ხურიტები (მითანელები), ურარტები, კასიტები (ელამელები), მესხები (მუშქები), დიაუხები (ტაოელები), კოლხები, რომელთა შესახებ არსებულ ისტორიულ მასალებში ფიქსირდება ვაშხავ და მაშხუმ სახელებთან სემანტურად და ფონეტურად კანონზომიერად აშკარად დაკავშირებული ისეთი სახელები როგორიცაა: ვაშა, ვაზი, ვაჟი, ვაჩე, ვაცი, ეშუ, მესხი, მუშქი, მუშქენუმი, მსხემი, მწყემსი, მაცხოვარი, მოძღვარი, მოციქული, ხოლო ზემოთაღნიშნული ძირი შხ და ამ ძირის კანონზომიერი ფონეტური ვარიანტები უხვადაა წარმოდგენილი ქართველურ ენებში: შიხ, სხივი, ჩხანა, ცხონება, ჩხე, სხურება, წყალობა, ჭყონი, ჩხოუ, ჩხომი, ცხელი, ცხოვარი, ცხოვრება და მრავალი სხვა, რომელთა შორის ხშირია საღვთო – სარიტუალო ლექსიკა. ასე მაგალითად, ვაშუქანი ხური – ურარტების ერთ-ერთი დედაქალაქი იყო. ნამიავაზა, მათივაზა, და შათივაზა ჩხ. წ-მდე მეორე ათასწლეულში წერილობით წყაროებში დადასტურებული მეფეთა სახელებია. შდრ. მათივაზა, შათივაზა და ქართ. ფარნავაზის სახელთა დაბოლოებების აშკარა იგივეობა. ეშუ ხეთურად მოსახლეობის წარჩინებული ფენის სახელი იყო (იხ. გამყრელიძე, ივანოვი, 1984). უაშხო ჩერქეზულადაც ღმერთს ნიშნავს. ვაშხავის (უაშხავს), ეშუს და უაშხოს შედარება ოცხეს, ოშკის, იშხნის, უშგულის სახელებთან აშკარა კანონზომიერ ფონეტურ კავშირს ავლენს. ვაშა ქართულად გამარჯვების და მისაღმების შეძახილია და გასაგებია, რომ იგი ღმერთის, უფლის, ბატონის სახელს დაუკავშირდა. ვაზის, ვაჟის, ვაცის, ვაჩეს ქართველურთან კავშირი ნათელია. ამავე თვალსაზრისით საინტერესოდ მიგვაჩნია სულხან საბასთან დადასტურებული ძველი ქართული სიტყვა უსხი, რაც ნიშნავს „ზროხა საკლავი მსუქანი“ ე.ი. სამსხვერპლო და ამით დაკავშირებული ღვთის ცნებასთან. ამგვარად, სიტყვა მსხვერპლიც იგივე ძირს შეიცავს.

მუშქის (მუშქინის, მესხებს), ამ რეგიონის ერთ-ერთი ყველაზე გამოჩენილი მკვლევარი ლემან-ჰაუპტი მცირე აზიის და საერთოდ ახლო აღმოსავლეთის უძველეს აბორიგენულ მკვიდრებად

თვლიდა და მათ ქართველი ხალხის ერთ-ერთ მთავარ შემადგენლად მიიჩნევდა, ფრიგიელებს აქ მოგვიანებით მოსულებად თვლიდა და მესხებისგან ანუ მუშქებისგან განასხვავებდა (იხ. მელიქიშვილი, 1954). ლემან-ჰაუპტის ეს მოსაზრება გარკვეულწილად ეთანხმება სიმონ ჯანაშიას ხეთურ – სუბარულ თეორიას. ქართ. მწყემსი, მსხემი, მესხვარე, მაცხოვარი, მოძღვარი, მსახური, მოციქული (მესხია), მსხვერპლი ფონეტურად უკავშირდებიან კასიტურ (ელამურ) მაშხუმს. შდრ. კანონზომიერი ფონეტური ვარიანტები შხ – სხ – ცხ – ძღ – წყ – ცქ, რომლებიც ქართულისთვის განსაკუთრებით დამახასიათებელ დეცესიურ ჰარმონიულ თანხმოვანთკომპლექსებს წარმოადგენენ.

საჭიროდ ვთვლით ყურადღების გამახვილებას ძველ ქართულ სიტყვაზე მსხემი. გავიხსენოთ ძველი ქართული საეკლესიო ლექციონარებიდან ცნობილი ფრაზა: „...ვმსხემობ კედარის ქვეყანაში“. დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონის მიხედვით მსხემი ეწოდებოდა ადამიანს, რომელიც დასახლებობდა ან დაასახლებდნენ მიწის ნაკვეთზე, რომლის დამუშავებასაც იწყებდა და მკვიდრ სახლკარსაც შექმნიდა, ხოლო მანამდე მკვიდრი სახლკარი არ ჰქონდა. მაგ., მწყემსი (მომთაბარე) იყო. შუმერში და აქადში მოსახლეობის ყველაზე მრავალრიცხოვან საშუალო ფენის წარმომადგენელს მუშქენუმი ეწოდებოდა და ამ ტერმინის წარმომავლობა დაუდგენელი და ბუნდოვანია (იხ. ი. კლიმა, 1967). შუმერში მიწათმოქმედთა უდიდესი უმრავლესობა მუშქენუმები იყვნენ დასმულნი მიწის დასამუშავებლად, რადგან მიწა ძირითადად ან ტაძარს ეკუთვნოდა ან აველუმი ე.ი. უფალი ფლობდა (აველუ, აბელი, აპოლო, უფალი, ივერი, იბერი). ამგვარად მუშქენუმი მსხემი იყო. მუშქენუმი არ იყო დაბალი ფენის წარმომადგენელი, რაც ჩანს იქიდან, რომ მას თავისი მონები შეეძლო ჰყოლოდა. ტერმინები მუშქუ, მუშქინი, მესხი, მსხემი, მწყემსი და მუშქენუმი ერთმანეთთან აშკარა ფონეტურ კანონზომიერ ურთიერთობას ამჟღავნებენ და როგორც ჩანს, მათ შორის სემანტური ანუ შინაარსობრივი კავშირიც კანონზომიერია, ხოლო ასეთ შემთხვევაში მუშქუ, მუშქინი, მესხები მუშქენუმებივით მსხემები იყვნენ ე.ი. მწყემსები, რომლებიც ჯერ კიდევ ნეოლითში მიწაზე სხდებოდნენ, მკვიდრ სახლს აშენებდნენ და მიწათმოქმედნი ხდებოდნენ. ეს კი რელიგიურ – რიტუალურად მზის ანუ მთავარი ღვთაებისა და მთავარი მწყემ-

სის ყოველდღიურად მიწაზე სხდომის მეტაფორაა და მამასადაბე მზეც მსხეშია.

ამგვარად, ისევე როგორც ქართველთა სახელი: ივერი, იბერი, უფალი, ასევე ქართველთა სახელი: მუშქუ, მუშქინი, მესხი ავლენს კანონზომიერ ფონეტურ და სემანტურ კავშირს ახლო აღმოსავლეთის რეგიონის უძველეს ენებთან, ტიგროსისა და ევფრატის სათავეებიდან შესართავამდე.

ტერმინისთვის „მთა“

ჯგუფი 1	ჯგუფი 2
ქვა, კუზი, კოჯი, კოჯორი, კლდე,	ზუკი, ზუგი, ზურგი, ზაგარ,
ხალდე, კორცხი (კონცხი), კაცხი,	ზეგანი, ზაგროსი, ძეგლი, ციხე,
კუჩხი, კოჭი, კორძი, კალთა, მკერდი,	ცაგერი, მხარა, მხელდა, ჯანდა,
კანჭი, ქედი, კედელი, კიდე, ყალი,	თეთნულდი, ზიქურათი, ჭოკი,
ყერო, ყირა, ყურე, ლობე, კეფა, კაბა,	ჭიგო, ჯოხი, ზღვარი, ძგიდე,
ღიპი, კიბე, ქორი, ქორედი, კარსე, კართი,	ზღუდე, ზედა, ზენა, ზემო,
კვარცხლბეკი, ხარისხი, კარასკი, ყორე,	ჟიბე, შუბლი, შუპილი, ჭოპი,
ხირხალი, ხარისა, ხერხემალი, ყორე,	წიბო, წობენი, სვანი, წოვა, წოფი,
ხურსაგ, კათინთაუ, გისტოლა, კისერი,	წვერი, ჭოპორტი, სუბართუ,
გორა, გვირგვინი, hill, colline, colonne, kur	ცხვირი, წვერი, მვერილი, მვეული,
უქიმერიონი, ქიმი, ხვამლი, hum	უშბა, jabal, shamu, shedu
ქარაფი, კარკატოვანი, ქვაბი, ხევი,	ზრურბლი, ჯიხა
მღვიმე, ღრუ, ღრუდო, ღირღვილოვანი	

მთასთან დაკავშირებული ტერმინების განხილვისას პირველ რიგში საყურადღებოა სიტყვა ქვა, ვინაიდან უძველესი მსოფლხედვით მთა წარმოადგენს ქვების გროვას. ქვის ხანის ხანგძლივი პერიოდის განმავლობაში პირველყოფილი ადამიანის ძირითად ხელობას წარმოადგენდა ქვის ქვაზე რტყმა ქვის ცულის – კვერის გამოსაკვეთად. ჩვენი აზრით, ქვის ხანის ადამიანმა ქვის ქვაზე რტყმისას

გამოცემული დამახასიათებელი ხმა (ბგერა) – ქ (კ) – ბუნებრივად ხმაბაძვითად დაუკავშირა ქვას (კვერს), როგორც საგანს, მასალას და მის უპირატეს თვისებებს – სიმტკიცეს, სიმკვრივეს, სიმყარეს, სიმაგრეს, რის გამოც, აღნიშნული ფონემები ქ, კ და მათი კანონზომიერი ფონეტური ვარიანტები ყ, ღ, გ იმ სიტყვათა ძირების წარმომქმნელნი გახდნენ, რომლებიც აღნიშნული თვისებების მატარებელი არიან: კლდე, კოჯი, ქვრდემლი (გრდემლი), ქვევრი, კოკა, კვარა, კბილი, კეფა, ქალა, კერტი, კვირტი, კვერი, კორდი, კაკალი, კრკო, ქრქა, კაპანი, კართი, ქედი, კედი, კედელი, კბოდე, კაჭარი, კორძი, კურკა, კეხი, ქვირითი, კვერცხი, კვანი, კუნდი, კორცხი (კონცხი), რუს. камень, крепкий, ბერძნ. camea და სხვ. აღსანიშნავია, რომ მზია ანდრონიკაშვილი ახლოაღმოსავლური რეგიონის უძველეს სახელთა წარმოშობის ერთ-ერთ ძირითად მიზეზად ხმაბაძვითობას (ჟღერადობის მსგავსებას) მიიჩნევდა, რაც თავისთავად მეტაფორული აზროვნების ნიმუშია: წარმოთქვამ ქვათა შეჯახების ხმას ქ(კ) და გულისხმობ საგანს, მასალას ან თვისებას – კრკო, ქრქა, კლდე, მკვრივი და სხვ.

შუმერულად მთას ეწოდება kur, ეს სახელი ნიშნავს აგრეთვე „მთიან ქვეყანას“. სამყაროს შექმნის შესახებ შუმერულ-აქადურ წერილობით წყაროებში შემორჩენილი მასალიდან ასკვნიან, რომ ურჩხულს, რომლის სხეულის ორად გაკვეთით ერთი ნახევრიდან წარმოიშვა ცა ხოლო მეორე ნახევრიდან მიწა ერქვა თიამათი და ეს აქადური სახელია, შუმერულად კი ურჩხულს ერქვა kur (იხ. ი. კლიმა, 1967). ეს მითი სავარაუდოდ ვულკანის ამოფრქვევაზე დაკვირვების შედეგი უნდა იყოს, რომლის დროსაც მთა (kur) იხლიჩება, ზედა ნაწილი, ქვების სახით, ზევით აიტყორცნება და ცის თაღს ქმნის, ხოლო ქვედა ნაწილი ქმნის ხმელეთს. ცეცხლი, რომელიც კრატერიდან იფრქვევა აღიქმებოდა ან როგორც ურჩხულის პირიდან ამოფრქვეული ან როგორც ცეცხლოვანი იარაღი, რომლითაც ურჩხული განიკვეთა. ეს ცეცხლოვანი იარაღი შეიძლება ყოფილიყო მზე ან ელვა, ვინაიდან ორივენი ვიზუალურად მართლაც ცისა და მიწის განმყოფებად ჩანან, თუმცა ამავე დროს ცასა და მიწას შორის მოციქულების როლსაც ასრულებენ და ასეთი დუალისტური მსოფლხედვა შეიქმნა უკვე ქვის ხანაში.

მთის აღმნიშვნელი შუმერული სახელი kur, რომელიც „მთიან ქვეყანასაც“ ნიშნავდა და რომელიც პირველ რიგში, ეხებოდა შუმერის ჩრდილო-

ეთითა და ჩრდილო აღმოსავლეთით მდებარე ზაგროსსა და მთიანეთს კავკასიამდე ე.ი. მთიან ქვეყანას, საიდანაც შუმერში მისი მაცოცხლებელი ევფრატი და ტიგროსი ჩაედინებოდნენ, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ საფუძვლად უნდა დასდებოდა იმ ხალხების ეთნიკურ სახელებს, რომლებიც ამ ქურ მთიანეთის, „მთიანი ქვეყნის“ მკვიდრები ე.ი. მთიელები იყვნენ. აღნიშნულ მთიანეთში ისტორიულად დადასტურებულია ამ ქურ ფუძის კანონზომიერი ფონეტიური ვარიანტების შემცველი ისეთი ეთნიკური სახელები როგორცაა: ქურიტი (ხურიტი), კოლხი, ქართი, ქურთი. უ – ო – ა ხმოვნების მონაცვლეობა მთელ რეგიონში მეტად ხშირია და კანონზომიერია. ასე მაგალითად, ხურიტებს ებრაელები უწოდებდნენ: ხორივ, ხეთები: ხურლა, ევვიპტელები: ხარა. შდრ. ასევე წერილობით წყაროებში ამავე რეგიონში მოხსენიებული: კალხუ, კულხა და კოლხი, შდრ. ასევე: ქართუ და ქორთუ და სხვ. სონანტების: ლ – რ მონაცვლეობაც უაღრესად ხშირი და კანონზომიერია. აღსანიშნავია აგრეთვე ველარიზებული ბგერების: გ – კ – ქ – ჰ – ხ – ღ – ყ კანონზომიერი მონაცვლეობა.

ამგვარად, თუ მთის აღმნიშვნელ სიტყვათა კანონზომიერ ვარიანტებს: კურ, ხურ, გორ, ყორ, ქურ, ქარ, ქორ, კულ, კოლ განვიხილავთ როგორც მთაში მცხოვრებთა, მთიელთა აღმნიშვნელ სახელთა ფუძეებს, ხოლო ამ სახელთა დაბოლოებებს – ხ, – თ, როგორც კუთვნილების გამომხატველ სუფიქსებს, მაშინ მივიღებთ ხუროხე (ხურიტების თვითსახელი), ხურით, კულხ, კოლხ, ქართ, ქორთ, ქურთ ფორმებს, რომლებიც ზედმიწევნით ემთხვევა ხურიტთა, კოლხთა, ქართველთა და ქურთთა ისტორიულად დადასტურებულ ეთნიკურ სახელებს და აღნიშნავენ „მთიელს“ რაც გასაგებია, ვინაიდან ყველა ჩამოთვლილი ეთნოსი ძირითადად რეგიონის მთიან ნაწილში ბინადრობდა (შუმერებთან შედარებით). ამგვარად, ნახსენები ეთნოსების სახელთა წარმოშობასთან დაკავშირებით იგივე ენობრივი კონსტრუქცია გვაქვს, როგორც მაგალითად, რუსულში შდრ. *гора* „მთა“ და *горец* „მთიელი“. რაც შეეხება სუფიქსებს: – თ სუფიქსი ქართულში წარმატებით იხმარება ქვეყნების დაბოლოვებათა საწარმოებლად, აგრეთვე როგორც კუთვნილების და მრავლობითობის გამომხატველი ბოლოსართი. სუფიქსი – ხ ივ. ჯავახიშვილს მიაჩნდა სიტყვა ხევი-დან წარმოშობილად, ვინაიდან ბუნებრივია ხევი მთიან ქვეყანაში წარმოადგენს მოსახლეობის ძირითად საცხოვრის შდრ. ხევსური, მოხევე, ხევისბერი და სხვ., შესაბამი-

სად, ხევი კუთვნილების (როგორც საცხოვრისი) და მრავლობითობის (როგორც ერთად მრავლად მცხოვრებთა) მეტაფორად იქცა, ხოლო ხე – ხე – ხ შეკვეცის შედეგად ხ ბოლოსართი წარმოიშვა. შდრ. მთასა ზედა – მთაზე, კოლას ხევი – კოლხი (აქ კოლ მთის სახელია).

ჩვენი აზრით, გასათვალისწინებელია, რომ სიტყვა კულხას (კოლხას) კულ ფუძე შესაძლოა უკავშირდებოდეს როგორც *kur* ფუძეს „მთის“ მნიშვნელობით, ასევე ყურ ფუძეს ზღვის „ყურს“ მნიშვნელობით (კ – ყ და ლ – რ კანონზომიერი ფონეტიური ვარიანტებით). ამასთან დაკავშირებით საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიყვანოთ სულხან საბას განმარტება სიტყვისა ყურე. „ყურე ესე არს წარზიდული რაიმე ადგილი ხმელეთით ზღვათა შინა; ანუ ზღვასა და მდინარესგან უკუმდგარი ხმელთა შინა მცირე თუ დიდი რამე“. ეს განმარტება მეტაფორული აზროვნების ნიმუშს წარმოადგენს და გვიჩვენებს, რომ ერთი და იგივე ფუძე შესაძლოა იყოს ორი საპირისპირო, მაგრამ ამავე ღროს რომელიდაც იდეის მიხედვით ერთმანეთთან დაკავშირებული ცნების გამომხატველი. დაახლოებით ისე როგორც მაგალითად, ზღვის ტალღის აზვირთებული ნაწილი მისივე ჩაღრმავებულ ნაწილთან ერთ მთლიანობაში მოიზრება. ეს ეკოლოგიური, ეკოსისტემური აზროვნების შედეგია და ძველქართულად ამას „გრძნებით შეკვრა“ ეწოდებოდა. შეკვრა იმიტომ, რომ იღურად აკავშირებს ერთმანეთთან საგნებს ან მოვლენებს, ხოლო გრძნება აქ წინათგრძნობას ანუ ინტუიციას ნიშნავს. ა. აინშტაინი ინტუიციას თავის, როგორც მეცნიერის, მთავარ თვისებად მიიჩნევდა. ძველად ქურუმის მთავარი დანიშნულება გრძნებით შეკვრა ანუ ინტუიციით მოვლენების იღურად ერთმანეთთან დაკავშირება, ერთ სისტემად, ერთ კვანძად შეკვრა იყო, ანუ ერთ სახლად, ვინაიდან სახლი მისი ცალკეული კონსტრუქციული ელემენტების ბოჭვის, კოჭვის, კრვის (კვრის) შედეგად მიღებული სისტემაა, ეკოსისტემაა, ხოლო ეკოლოგია სახლთმცოდნეობაა. ასეთივე ერთ კვანძად ბოჭვის, კოჭვის, კრვის სიმბოლოს წარმოადგენდა მზე, ვინაიდან ის აღიქმებოდა თავისივე სხივებით შეკრულ ერთ კვანძად, რომლის გული, უბე, წიაღი, კალთა, ხევი, საშო ბადებს სხივებს ანუ შვილებს და ეს უკანასკნელნი წარმოადგენენ მის მცველებს, ღობეს, ზღუდეს, კედელს, კლდეს, სიმაგრეს. ამგვარად, მზე სახლია, ოჯახია, თემია, ერია, ეთნოსია და ამის გამო, ხშირია ეთნიკურ სახელთა ფუძეების წარმომავლობა მზის სახელთაგან.

სახლის მთავარი ფუნქციებია დაცულობა ე.ი. ყურე, ყორე, კედელი, კრვა, კლდე და შთამომავლობის გაჩენა და გამოზრდა ე.ი. ყურე, კერა, ქურა, კალთა, მამასადაძე, სახლისა და მზის სახელების მსგავსებას იდეური საფუძველი გააჩნდა და ამის გამო, ისინი სახლის სახელწოდებების ყურე, ხულა, ქორი, ქორედი და ქართველთა სახელის ქართი, ქართუ, ქორთუ, კოლხი, კულხა, კალხუ, კარლუ, გორლუ, ხალიტუ, ხალდი და აგრეთვე ხურიტებისა და ქურთების სახელების კანონზომიერ ფონეტურ ვარიანტებს წარმოადგენენ. ამავე ეთნიკური სახელების ფუძეებს ფონეტურად უკავშირება აგრეთვე ტერმინი კრთომა, რომელიც მზის ბრწყინვას ნიშნავს, სახლიდანაც სადაც კერა ანთია სინათლე გამოკრთის. ნათების, სინათლის, ბრწყინვის ასახვა ეთნიკურ სახელში ხშირია და ბუნებრივია (მდრ. ქართ, ქრთ და კრთ, კრთის, კრთომა). კრთომის ანუ მზის ბრწყინვის გამომხატველი სახელის ფუძე კრთ მიგვაჩნია ანტიკურ სამყაროში გავრცელებული ოქროს აღმნიშვნელი სახელის ქრუზ ფონეტურ ვარიანტად კრთ – ქრზ (ზ – თ ვარიაცია კანონზომიერია) ეს მსგავსი ფუძეები ასახავენ მსგავს და ძველთაგანვე თვისობრივად ღრმა ურთიერთკავშირში მყოფ ცნებებს: „ბრწყინვა“, „მზე“ და „ოქრო“. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია მაგ., ლიდიის მეფის კრუზის (კროისოსის) სახელი, რომელიც განთქმული იყო სწორედ თავისი ოქრომრავლობით, ასევე ფინიკიელთა და ებრაელთა ისტორიული ლეგენდარული მეფე ქერეთი, რომლის უძველეს საგმირო ეპოსში დასახელებულია ქალაქები ამლოდი, ქადეში, ებრაული ტომი ზებულონი (იხ. ვ. ავდიევი, 1953). ებრაულად ქერეთ ნიშნავს მღვიმეს, ხაროს, წიადს, ყურეს, ხევს, უბეს, ეს ფუძე სავარაუდოდ, ოქროსთანაც უნდა იყოს კავშირში. ჩვენთვის ეს სახელი საინტერესოა ხურიტების აქტივობით ამ რეგიონში და ქართ ფუძესთან ფონეტური კანონზომიერი ვარიანტულობის გამო.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია ვარაუდი ქრცხა, კრჩხა, გრჯღა სიტყვების ქართ ფუძესთან სემანტური და ფონეტური კავშირის შესახებ, რასაც ჩვენც სავსებით ვიზიარებთ ვინაიდან, ისინი განშტოებას ნიშნავენ, რაც მზისა და ერთი მშობლიდან წარმომდგარი შთამომავლობის ე.ი. სახლის, ოჯახის, თემის, ეთნოსის მეტაფორაა. ასეთი იყო მნიშვნელობა თევზის ფხის (ჩონჩხის), ხელის გაშლილი მტევნის. ყურძნის მტევნის, ხის ვარჯის და სხვა განშტოების ამსახველი გამოსახუ-

ლებებისა. მიგვაჩნია, რომ საშემოდგომო ქერის ქართული სახელწოდება ქრთილი იგივე მოვლენის ამსახველია ანუ ქერის თავთავის ფხების განშტოების და ამ მოვლენის მეტაფორული კავშირისა მზის სხივოსნობასთან და ერის შვილთა ერთი წინაპრისგან განშტოების სახით წარმოშობასთან ე.ი. ამ ერის სახელწოდებასთან. ამგვარად, როგორც ჩანს, ქრცხა და გრჯღა ფორმების გვერდით არსებობდა ქრთა ფორმა განშტოების და სხივოსნობის მნიშვნელობით (მდრ. ქრცხ, გრჯღ, ქრთ, ქართ, ქრთილი, ქართილი).

მრავალი წლის წინ გამოითქვა მოსაზრება ურარტელთა მთავარი ღმერთის სახელის ხალდი (ქალდი) და ქართველთა სახელის ქართი ფონეტური კავშირის კანონზომიერების შესახებ. ამ საკითხის გადაწყვეტა ბუნებრივია დამოკიდებულია იმაზე იყო თუ არა ჩვევა ან პრეცედენტი ხური-ურარტულ ღვთაებათა სახელების გამოყენებისა ეთნიკურ სახელებად. პირადად ჩვენი შეხედულებით, ხური ურარტების სამი მთავარი ღმერთის სახელებიდან: ხალდი, თეშუფი და შამაში სამივე დაედო საფუძვლად ეთნიკურ სახელებს.

შამაში, რომელიც ლევანტში, უგარითში სადაც სემიტური და ხურიტული მოსახლეობა ერთად ცხოვრობდა მზის ქალღვთაება შამშუ იყო (იხ. გრ. გიორგაძე, 2002), ხურიტულად კი ამ მზის ღმერთის სახელი წარმოითქმოდა როგორც შიმიგი, კაკასიაში ეს სახელი დაედო საფუძვლად ცნობილ სახელწოდებებს შემახა და შამხალი, ხოლო ჩვენი პირადი მოსაზრებით, ეთნიკურ სახელს სომეხი, რაც „მზიურს“, „სამხრეთელს“ ნიშნავს.

ამინდისა და წყლის ღვთაება თეშუფის სახელი დადასტურებულია აგრეთვე თეიშეფა და თუშფა სახით. ცნობილია, რომ თუშფა ერქვა ძველად ვანის ტბას. ი. დიაკონოვი (1967) ხაზს უსვამს, რომ ეს სახელი წარმოითქმოდა აგრეთვე როგორც თურუშფა, რაც პირადად ჩვენ მიგვაჩნია, თურუმ, ღურუჯ, თურმ, ღურძ, ღურზ, ღურძუკ და თუმ სახელების კანონზომიერი ფონეტური და სემანტური ვარიანტულობის მოწმობად. ბუნებრივია, რომ ამინდისა და წყლის ღმერთის სახელი ეწოდა ვანის (თუშფა, თურუშფა) ტბასა და მდინარე ღურუჯს. რაც შეეხება ღურძუკ, ღურზ (ღრუზ) და თუმ სახელებს ისინი კარგად ცნობილი ეთნიკური სახელებია.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ამინდისა და წყლის ღმერთის თეშუფის (თეიშეფას) სახელი ორფუძოვან კომპოზიტად მიგვაჩნია: თემ (თეიმ) ფუძე ქა-

რთული თეზ, თეზის სემანტიურ და ფონეტიურ ვარიანტად, ხოლო უფი, ფა ქართული უფალის ასეთივე ვარიანტად. ამგვარად, თეზუფი ქართულ თეზის უფალს (თეზუფი – თეზუფი) შეესატყვისება. საქართველოში და სომხეთში მრავლად ნაპოვნი თეზუთა დიდი ქანდაკებები აღნიშნული ღვთაებისადმი მიძღვნილი მდინარეებში წყლისა და თეზუთა სიუხვის სათხოვნელად (ფონეტ. კანონზ. ვარიანტ. შ – ჯ – ძ – ზ – თ – დ).

ამგვარად, სამი მთავარი ღვთაების სახელიდან ხალდი, თეზუფი და შიმიგი, ორი ღვთაების თეზუფისა და შიმიგის სახელები რეგიონის ცნობილ ეთნოსებს ედო საფუძვლად, მამასადამე, რეგიონის ხალხებისთვის ეთნიკურ სახელად მთავარ ღვთაებათა სახელების დარქმევა ჩვეული მოვლენა ყოფილა და აქედან გამომდინარე, ლოგიკურია დასკვნა, რომ პირველი ღვთაების ხალდის (ქალდის) სახელიც რომელიმე ეთნოსს რქმეოდა და რეგიონის ძირითადი მცხოვრებლებიდან გამომდინარე ეს ქართული ეთნოსი იყო: ხალდი – ქალდი – ქართი.

ხალდი ომის და შზის ღმერთი იყო. როგორც ომის ღმერთი ის მამაკაცური ძალმოსილების ხატს წარმოადგენდა, წერილობითი წყაროებიდან ნათელია, რომ ის ყოველთვის წინ უძღოდა ლაშქარს. მისი მამაკაცური ძალმოსილების დამადასტურებელია ფონეტიურად მის სახელთან ადვილად დასაკავშირებელი ისეთი ქართული სახელები, როგორიცაა ყელე „ხანჯალი“, კალდიმი (გორდა) „ქართული ხმალი“, კლდე (სიმაგრის, სიმტკიცის გამოხატულება), ხარდანი „მადლარი ვაზის შესაყენებელი სარი“, ყალხზე დგომა და სხვ. როგორც ჩანს, მისი სახელი ფონეტიურად ახლოა ბერძნების მიერ კოლხეთის (იმერეთის) ველთან დაკავშირებული ომის ღმერთის არესის სახელთან (მდრ. „არესის ველი“).

ხალდზე, როგორც შზის ღმერთზე მეტყველებს მისი სახელის ფონეტიური სიახლოვე ასევე კოლხეთთან ასოცირებულ შზის ღმერთის ბერძნულ სახელთან ჰელიოსის (მდრ. არდი – არესი და ხალდი – ჰელიოსი). ასეთი ორი ფუნქციის შეთავსება ერთი ღვთაების მიერ არ არის გასაკვირი, ვინაიდან შზის მთავარი ღმერთის გააზრება ერის მთავარ დამცველად და მამასადამე მთავარ მცველად, ე.ი. მთავარ მეომრად და შესაბამისად, ომის ღმერთად ბუნებრივი მოვლენაა. ხალდის მეომრულ ბუნებას მოწმობს მისი საჭურველი შუბი და ფარი და ამავე დროს იგივე საჭურველი მოწმობს

მის მზიურ ასპექტსაც, რადგან წერილობითი წყაროებიდან (იხ. გ.მელიქიშვილი, 1954) და არქეოლოგიური მონაპოვრებიდან ჩანს, რომ ქალაქ არდინში (ხალდინში), მის მთავარ ტაძარში დიდი რაოდენობით იყო გამოფენილი მრგვალი ლითონის ფარები კუროების (ხარების) და ძაღლების (მგლების) გამოსახულებებით. კურო შზის მთავარი სიმბოლოა და ძაღლიც აგრეთვე, ვინაიდან ძაღლი (ჯოდორი) ცუქალია (მოციქულია) ჯოგსა და მეჯოგეს შორის ისევე როგორც მზე მოციქულია ცასა და მიწას შორის (იხ. მ. ანდრონიკაშვილი, 2005), ამგვარად, ორივე აღნიშნულ ცხოველთან დაკავშირებით კარგად ჩანს შზის მეტაფორა. აქვე უნდა აღინიშნოს ქალღმერთ არტემისის სახელის ფონეტიური კანონზომიერი კავშირი ხალდი (არდი) სახელთან და ის ფაქტი, რომ უძველეს პერიოდში, მცირე აზიაში არტემისის სწორედ შზის ქალღმერთი იყო.

ჩვენი დაკვირვებით, ხალდის მზიურ ბუნებას მოწმობს ქართულ ენაში შემონახული ზოგი სიტყვა. ჩვენ მივაქციეთ ყურადღება, რომ სულხან საბა ლივლივს განმარტავს, როგორც ხლდომას ანუ ხლტომას (ხტომას), რაც შზის „როგორც მთავარი, რეგულარულად მოძრავი ღვთაების ასვლა – ჩასვლის ანუ ხლდომის, ლივლივის თვალსაჩინო მეტაფორაა. ლივლივი სვანურ ლილეს (შზეს) და შზესთან და ატმოსფეროსთან ასოცირებულ ისეთ ღვთაებებს უკავშირდება როგორიცაა ალალი, არალე („ჰარი არალე“), შუმერული ენლილი (ენ ნიშნავს ბატონს ე.ი. ენლილი ნიშნავს „ბატონი ლილი“) და სხვ., ხოლო ხლდომა, ხლტომა კანონზომიერად ფონეტიურად უკავშირდება ხალდს, ხალიტუს. ხალდის ქანდაკება კლდეში ნაკვეთ მღვიმეში (ნიშაში) მდებარეობდა და რეგულარულად გამოდიოდა (ჩნდებოდა) კლდიდან, ისევე როგორც მზე რეგულარულად ამოდის (ჩნდება) მთიდან. მნიშვნელოვანია აგრეთვე ის ისტორიული ფაქტი, რომ ბაბილონელებს მეორენაირად ქალდეველებს უწოდებდნენ, ხოლო ბაბილონის სამეფოს ერქვა ქალდეა, რაც მთიელთა მიერ ბაბილონის დაპყრობას და იქ რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ბატონობას უკავშირდება (იხ. ი. კლიმა, 1967). ქართულ – გერმანულ ჟურნალ „გეორგიკაში“, 50 წლის წინ, აკაკი შანიძემ გამოაქვეყნა შრომა, სადაც აღნიშნა, რომ ეყრდნობა მზია ანდრონიკაშვილის მიერ გამოვლენილ ფაქტს, რომ სპარსულ ენაში მგლის აღმნიშვნელი სიტყვა ვირგ გამოითქმის განსხვავებულადაც გურგ. ამ ფაქტზე დაყრდნობით, ის ვარაუდობს ასეთივე მოვლენას ქართულშიც,

კერძოდ მაგალითად, ივრი, ივერის ფონეტურ კავშირს გურ, გურჯ, ქურ, ქართ ფუძესთან ანუ ვრ – გრ, ქრ ფონეტური ვარიანტების კანონზომიერებას (ე.ი. ქართველთა ამ ორი სახელის ერთმანეთთან შესაძლო კავშირს). ამან გერმანელი ლინგვისტების ცხოველი ინტერესი გამოიწვია, ვინაიდან რიგი ახლებური ეტიმოლოგიის პერსპექტივას ქმნიდა. ამ მოსაზრების განსამტკიცებლად ჩვენ შეგვიძლია მოვიყვანოთ ქართული ენიდან სხვა მაგალითიც: ვარჯი იგივეა გრჯღა, ქრცხა, ყველა ეს სიტყვა განშტოებას ნიშნავს, რაც ვრ – გრ, ქრ ფონეტურ და სემანტურ კანონზომიერ ვარიანტულობას მოწმობს.

ამგვარად, ქართველთა განხილული ეთნიკური სახელები ივერ, კოლხ, მესხ, ქართ უძველესი პერიოდ-დან ფონეტურ და სემანტურ კანონზომიერ კავშირში იმყოფებოდნენ მთელი ახლოაღმოსავლური რეგიონის მასშტაბით დადასტურებულ ღვთაებათა, ადგილთა და ეთნოსთა სახელებთან.

ტერმინისთვის „წყალი“

ჯგუფი 1	ჯგუფი 2
ფსა, ვსება, ფშა, ფისი, ფსკერი, ფურათუ,	შხეფი, შხაპი, შხამი, შარდი, ზღვა, ტბა,
ბურუშხა, ბალიხი, რეცხვა, რწყვა, არხი,	თქეში, თქორი, ისხარი, იშქური, წყარო,
არღუნი, იორი, იორდანე, მარასანთა,	მტკვარი, ტიგროსი, მტკნარი, itki, სხმა,
არცანია, ალაზანი, არეზი, არაგვი,	თხევა, თრობა, ზაბი, თარხუ, თეშუფი,
რიონი, რღვნა, ლხობა, ლტობა, ლღობა,	ტენი, დენა, დონე, მდინარე, ითილი,
ლიახვი, ლექი, რუსხმული, ნოტიო, rud	ტივი, ტივტივი, ცურვა, წურვა, თხელი,
	თხიერი, დიალა, დარია, დუნაი, დონი,
	დნეპრი, დნესტრი, წყალტუბო, წვიმა,
	ტაბაწყური, ჩხნდე, ტბორი, ძენძენი.
	წუმპე, სუფთა, წმინდა, სპეტაკი, ჭა,
	ჭაობი, ჭყანტი, ჟღენთი, გუბე, უპე,
	ოფო, ფრე, ღრუდო, ყვინთვა, ფსკერი,
	ყურყუმელა

ტერმინისთვის „ტყე“

ჯგუფი 1	ჯგუფი 2
ხე, ღერი, ღერო, ყერო, ყალი, ყირა, ხალა,	ტყე, ჯაგი, ჭალა, ჭალი, ჯოხი, წკირი,
კოჭი, კორომი, კორდი, კვირტი, კედარი,	წკეპლა, სვიპტრა, სხივი, ჩხირი, ჭოკი,
გვიმრა, გირჩი, კორძი, კუნძი, ღიჭი, ხიჭვი,	ჭიგო, ჭადი, ჭადვი, შეშა, სერტყი,
ხიწვი, ეკალი, ხალე, ყალა, ალა, ყალამი, ალამი,	დოდონ, ძეძვი, ძირი, ჩირგვი, შტო,
ხილი, ხერტყი, ხარდანი, ხარხა, ყურძენი,	რტო, ნოშო, წვერო, წველი, წიბო,
ხირხალი, ღრე, ღივი, ყვავილი, კლერტი,	წიწიბო, წიწვი, წვეტი, შვეული,
ყლორტი, კენწერო, კეწერი, კოწოლი, ყუნწი,	შვეტი, სვეტი, შვერილი, ცხვირი,
ყურწი, გრჯღა, კრჩხა, ქრცხა, ქრთა, ქერი,	ჭვინტი, ძელი, სსრტე, ჩხნდე, ჩიხი,
ქრთილი, კურ, კვარ, კუჩხი, კეჟერა, ხშირი,	ჩეხა, სხეპა, სხვლა, ჭრა, ცლა, თლა,
ხეჩა, კვეცა, კოდვა, კრეჭა, gir, gish, clados.	წალდი, ცული, ცელი, ნაჯახი,
ქერქი, კურკა, კანი, taiga, tree.	

ტერმინისთვის „მჭედელი“

კვერი, ქვა, კლდე, ქვრდემლი, kuvanna, ჭკალუ, (მუ) მკული, (მ)ჭედელი, ჭედვა, კვერვა, კვრა, კვერით ხურო, kovach, simug, zabar, zimbar, tibira, თითბერი, forge, forger, forgeron, კერა, ქურა, ცეცხლი, შიხ, წვა, წრთობა, დაჩხირი, ღუმელი, ღვიმელი, ყვერბი, ღვერფი, ლამესგ, ამტყუასგ, ანტყუასგ, შეშა, შამ ღვივილი, gibil,

ხიბლი, ხვიმირა, vivi, შამშობ, (ნა)პერწყალი, ბერწყალი, ბურჯღული, კვერჩხალი, კვესი, კოცონი, გზება, ტყინება, ტკეცება, ცემა, ტყება, წიდა, ბერეჟ, რცინა, ბრცინვალე, argentum, ვარჩხილ, ბრწყინვა, ბზინვა, pirinj, (ს)პილენდი, ბრინჯაო, ხურება, ვარვარი, სხივება, დნობა, ღდობა, კრთომა, ბერვა, საბერველი, ბრიალი, პრიალი, ციმციმი, ლაპლაპი ბრდღვიალი, კრიალა, ვარსკვლავი, ელვარე, ცხელი, ბურუმხა, ვერცხლი, ვარჩხილ, ბრწყინვა, ბზინვა.

ზემოთ მოვიყვანეთ მრავალი ტერმინი, რომელთა ეტიმოლოგია ინტერესს იწვევს განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით, მაგრამ, რომელთა კვლევის შედეგებს ამ ნაშრომის ფარგლებში ვერ ჩავტევთ, რის გამოც მათ მომდევნო პუბლიკაციებში შემოგთავაზებთ.

დასკვნის სახით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ განხილულ რეგიონში, ნეოლითსა და მომდევნო ეპოქებში სახლის განვითარებასთან დაკავშირებული ყველა სახის კვლევის შედეგები, როგორც საბუნებისმეტყველო, ასევე ენათმეცნიერული, კარგ კორელაციას ავლენენ და უძველესი დროიდანვე, მთელი ახლოაღმოსავლური რეგიონის მცხოვრებთა ნათესაურ და კულტურულ კავშირებს მოწმობენ.

ბიბლიოგრაფია / BIBLIOGRAPHY

1. შზია ანდრონიკაშვილი, *ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან*, ტ. 1, თბილისი, 1966.
2. შზია ანდრონიკაშვილი, *ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან*, ტ. 2, თბილისი, 1996 (თურქულ–ლაზურ–მეგრული მონაცემების გათვალისწინებით).
3. შზია ანდრონიკაშვილი, ერთის ადმინიშვნილი სიტყვების რიგი ქართულში, *პერსპექტივა*, 21, 2005, გვ.19.
4. შზია ანდრონიკაშვილი, არჩილ ჭოლოშვილი, *ნარკვევი ქართული საგვარეულო სახლის – ლეჟავას ეტიმოლოგიისათვის*, თბილისი, 2005.
5. თამაზ გამყრელიძე, ზაზა კვიციანი, ინგა შალური, ნანა შენგელაია, *თეორიული ენათმეცნიერების კურსი*, თბილისი, 2003.
6. გრიგოლ გიორგაძე, *უძველესი ახლოაღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა*, თბილისი, 2002.
7. რისმაგ გორდუზიანი, *წინაბერძნული და ქართველური*, თბილისი, 1985.
8. რისმაგ გორდუზიანი, *ქართული თვითშეგნების ჩამოყალიბების პრობლემა*, თბილისი, 1993.
9. ვარლამ თოფურია, მაქსიმე ქალდანი, *სვანური ლექსიკონი*, თბილისი, 2000.
10. სულხან საბა ორბელიანი, *სიტყვის კონა*, 1949.
11. დავით ჩუბინაშვილი, *ქართულ-რუსული ლექსიკონი*, თბილისი, 1984.
12. არჩილ ჭოლოშვილი, ნეოლითური სახლის განვითარების შესახებ, *ACADEMIA*, 7, 2018–2019, გვ.29.
13. ნანა ხაზარაძე, *საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნო-პოლიტიკური პრობლემები*, თბილისი, 1984.
14. ნანა ხაზარაძე, *ბიბლია და მესხების ძველი ისტორია*, თბილისი, 2000.
15. ივანე ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, ტფილისი, 1928.
16. Edzard J. Furnee, *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*, The Hague, Paris, Mouton, 1972.
17. Edzard J. Furnee, *Vorgriechisch-Kartvelisches; Studien zum ostmediterranen Substrat nebst einem Versuch zu einer neuen pelasgischen Theorie*, Louvain, 1979.
18. Всеволод Авдиев, *История Древнего Востока*, Ленинград, 1953.
19. Тамаз Гамкрелидзе, Вячеслав Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, ч. 2, Тбилиси, 1984.
20. Игорь Дьяконов, *Языки древней Передней Азии*, Москва, 1967.
21. Йозеф Клима, *Общество и культура древнего Двуречья*, Прага, 1967.
22. Георгий Меликишвили, *Древневосточные материалы по истории народов Закавказья*, ч. 1, Наირи-Урарту, Тбилиси, 1954.

ARCHIL CHOGOSHVILI

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ON DEVELOPMENT OF THE NEOLITHIC HOUSE PART TWO

Development of a solid house structures since the Neolithic period is evidenced in the South Caucasus by archaeological materials which indicate that the process was facilitated by the local relief and abundance and variety of building materials in this mountainous and forested region. Based on the discovered samples of the materials and genetic analysis the scholars confirmed material connections, including genetic connections of the Kartvelian ethnos that lived in the South Caucasus and its neighboring areas in the Neolithic era with the ancient civilizations of the peoples from the entire Middle East region.

Since the Kartvelian ethnos was able to preserve its ancient language up to these days, in addition to analyzing material connections, it is interesting also to focus on linguistic links that undoubtedly existed since the Neolithic period between the Georgian language and the languages of the ancient peoples of the region. For this purpose, the scholars analyzed the words related to the sun, mountains, water, shepherding, blacksmithing, agriculture, as well as toponyms, ethnonyms, and the names of the deities.

Identified linguistic phenomena revealed genetic or typological similarities of the Kartvelian languages with Proto-Tigris and Proto-Euphratean languages, and in general with various ancient languages of the region.